

Joan Pellicer

Diari de Sotaia

Pròleg de Jorge Cruz Orozco

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
VALÈNCIA, 2017

moment memorialística, 1

Collecció dirigida per
Xavier Serra

© Hereus de Joan Pellicer, 2017

© Del pròleg, Jorge Cruz Orozco, 2017

© D'aquesta edició: Institució Alfons el Magnànim-CVEI
- Diputació de València, 2017

Disseny de la coberta i sobrecoberta: Collage-no

Disseny de la collecció: Jaume Ortola

ISBN: 978-84-7822-719-8

Dipòsit legal: V. 1684-2017

Imprés a:

JOAN PELLICER I EL *DIARI DE SOTAIA*

Joan Pellicer i Bataller va nèixer el 1947 a Bellreguard (la Safor), on la família materna i la paterna regentaven establiments d'hostaleria tradicional. Perquè pogués cursar estudis l'enviaren a l'internat que els escolapis tenien al carrer Misser Mascó de la ciutat de València. Però els estius els passava a Bellreguard, sovint a la casa de la seua tia Lola, a la platja, i sempre es va sentir íntimament arrelat al seu poble i a aquells temps de joventut. Anys després els enyorava en el seu poema «Cant perdut», preguntant-se a la manera de François Villon: «Però on són els estius d'abans?».

Va ingressar en la facultat de Medicina de València, on va destacar com a estudiant brillant, dotat de gran memòria i, alhora, com un jove animat i carismàtic, lector infatigable de literatura i proper als moviments universitaris reivindicatius. Va explorar la cançó, musicant poemes d'Almela i Vives, Màrius Torres i Tomàs Garcés, i amb versions de Raimon, Serrat o Jacques Brel. Malgrat l'èxit dels seus recitals a la Safor i a València, alguns en companyia d'Araceli Banyuls, va rebutjar un contracte ofert des de Catalunya i va deixar l'activitat musical al voltant de 1970. Aquells anys va començar a escriure de manera regular diaris i anotacions soltes. El present *Diari de Sotaia* és bona mostra del seu tarannà d'escriptor detallista i meticulós, que no pot estar-se d'interrogar el món.

La dissortada mort en un accident de trànsit de Vicent, el seu germà menut, al qual estava molt unit, així com una creixent desillusió per la medicina, marcaren un gir en els

interessos de Joan Pellicer. Es va allunyar de la medicina acadèmica, tot i que va respectar-la durant tota la seua vida. Al cap i a la fi, estava format en la tradició científica. Les seues lectures es van orientar cap a la psicoanàlisi i l'estructuralisme, però es van mantenir obertes a tota mena de literatura. Només cal repassar l'àmplia nòmina d'autors que s'esmenten en el *Diari de Sotaia*: de Marc Aureli a Borges, de Goethe a Josep Pla, del nostre Vicent Andrés Estellés a Luis de León, de Whitman a Stevenson... Finalment, quan li faltava aprovar unes poques assignatures, va abandonar els estudis de medicina, que hauria d'haver acabat al voltant de 1973.

Júlia Aparisi i Joan Pellicer es casen el 1974 i s'installen a València. Dos anys més tard naix la primera de les filles, Anna, i poc després, Júlia. En aquells anys té lloc l'inici del vast projecte de recerca etnobotànica que va protagonitzar Joan Pellicer fins a la seua mort. Si cal ressenyar les influències i el context, poden esmentar-se les renovadores classes d'Història de la Medicina de José María López Piñero, en què aquest insistia en els aspectes socials, culturals i ideològics de la medicina. D'altra banda, al llarg dels anys seixanta, les anomenades etnocències experimentaren un cert auge. Els mètodes de l'etnobotànica, en particular, arribaven des de França i s'estenien al nostre país. El botànic i farmacèutic català Pius Font i Quer havia publicat el 1961 la seua monumental obra *Plantas medicinales: el Dioscórides renovado*, que ha influït sobre generacions senceres d'investigadors. Una altra via de difusió va ser el Centro Pirenaico de Biología Experimental (actual Instituto Pirenaico de Ecología), fundat per Pedro Montserrat i Enrique Balcells el 1963, que ha tingut entre les seues línies de recerca prioritàries els sabers tradicionals sobre les pastures, la flora i els boscos pirinencs.

El desassossec científic de Joan Pellicer l'acostava a aquests nous plantejaments. En una visita a una finca de la família de la seua dona, el va impactar fortament l'ús que feia un dels mitgers —Miquel, marit de la Castellona— de l'*oli de pericó* per a sanar cremades, fet amb *Hypericum perforatum*, l'hipèric, pericó, perico, herba de Sant Joan i fins a dèsset denominacions locals documentades escrupolosament per Joan Pellicer. En aquell simple i tradicional remei va veure harmònicament lligats el seu interès pels sabers mèdics populars i el seu arrelament emocional al món rural valencià, un món que experimentava la fase final d'una radical transformació. Va prendre consciència de l'imminent risc de pèrdua que amenaçava els coneixements sobre la flora i la vegetació valencianes atresorats per la ruralia valenciana al llarg de segles de pràctica. Tot el seu esforç es va concentrar des d'aleshores a documentar i divulgar els usos tradicionals de les plantes al nostre país o, en paraules del *Diari de Sotaia*, a «recordar el que mai hauria d'haver-se oblidat».

Un projecte ambiciós que va exigir un mètode, molt de rigor i unes quantes renúncies. Pel que fa al mètode, a l'inici dels anys vuitanta va acabar finalment la carrera de medicina, que tan sols va exercir de manera esporàdica en alguna substitució. No era aquest el seu objectiu. Llig molts llibres de botànica. Torna a Bellreguard per tal de poder fer les necessàries eixides de treball. Amb uns amics, compren la casa del Matissar, a Castell de Castells. Encimbellada a 600 metres d'altitud enfront del pla de Petracos, el Matissar és la base de recerques etnobotàniques i, alhora, el refugi des d'on consignar una certa manera de ser al món en els dietaris.

Va acotar un territori de referència per als seus estudis, format per les comarques de l'Alcoià i el Comtat, la Marina Alta i la Baixa, la Safor, la Vall d'Albaida i, parcialment, la

Costera, l'Alacantí i l'Alt Vinalopó. Un territori molt variat des del punt de vista geogràfic, bastit sobre un potent muntanyam bètic al costat de la mar. S'hi articulen secà i hortes, un litoral amb penya-segats i zones humides, serres de més de 1.000 metres d'altura i valls amb orientacions ben diverses. Comptat i debatut, un paradís de biodiversitat natural i de formes tradicionals d'antropització. Els investigadors ja havien assenyalat la riquesa i singularitat florística de l'àrea. Va ser el botànic català Oriol de Bolós qui va proposar la denominació de «territori diànic» que Joan Pellicer va adoptar entusiàsticament i convertí en la seua estimada *Diània*.

Va començar les entrevistes als pastors, als llauradors, als habitants d'aquell racó de món. Primer sense gravadora, només anotant, ja que no volia imposar cap artifici a la xerrada directa que ell anomenava «conversa o collita». Des del primer moment va ser conscient que aquells eren els mestres i ell, només, un deixeble. Profundament respectuós i agraït amb els seus *informants* —que curta es queda ací l'expressió!—, va saber guanyar-se la confiança i l'amistat de molts dels qui compartien els seus coneixements. Així descriu Evarist Careres, pastor i amic seu: «un home davant del qual em sent ple d'admiració i respecte, tot i que no sap un borrall de lletra».

Les seues eixides per a herboritzar i per a entrevistar informants les feia al ritme natural que imposen els treballs agraris, el decurs de les estacions o l'oratge. Els autobusos de línia, la bicicleta i una vella moto Vespa van ser els vehicles que va fer servir Joan Pellicer per a ajudar-se en els seus in comptables desplaçaments, que sempre acabaven en llargues caminades pels carrers dels pobles, per aquelles sendes de muntanya que coneixia de cor o pels camins de l'horta i del secà.

A més del mètode etnogràfic, que molt aviat va aplicar de manera excel·lent, li calia rigor, molt de rigor. El seu quefer

quotidiana durant anys van ser eixides de camp i estudi de gabinet, entrevistes i transcripcions, fotografies, fitxes i treball d'interpretació de les informacions. Rigorós amb si mateix i amb els altres, va haver d'acceptar algunes renúncies personals i professionals. No va ser metge, ni botànic, ni etnòleg o, tal vegada, ho va ser tot alhora, però sense un reconeixement clar per part del món acadèmic ni de cap corporació professional. De treballs de jornal, ben pocs: col·laboracions en cursos divulgatius, classes a la Universitat Popular de Gandia, xerrades, conferències i, més tard, programes de televisió. Va viure sempre de manera més que modesta. En els escrits de Joan Pellicer sovintegen les reflexions a propòsit d'«aquesta poquesa sagrada [...] sí, la pobresa acceptada, escollida, estimada, que trempa i afina, que reviva i enllumena». Ell mateix es definia sempre com un «jornaler de la cultura».

Investigar, llegir i publicar eren els seus treballs estimats. I s'hi dedicà prolíficament durant més de tres dècades de recerca. Va guanyar la primera edició del Premi Bernat Capó de Difusió de la Cultura Popular (1999) amb l'obra *Costumari botànic*, de la qual després es van publicar dos volums més. Abans havia publicat els llibres *Lluors de Gaia*; *Herbari breu de la Safor*; *Bellreguard, verd esguard*; *Flora pintoresca del País Valencià...* Escriví articles plens d'amenitat en les revistes *Canelobre* i *Mètode*, on publicà la sèrie titulada «Botànica estimada» entre els anys 2001 i 2004. Va aconseguir una certa popularitat amb les aparicions en el programa *Remeis al rebost* de Gandia TV i, sobretot, amb els vuit anys de la secció *Les nostres plantes*, en el programa Medi Ambient, en Punt2 (RTVV).

A banda dels llibres d'etnobotànica, va publicar dues singulars obres que combinen la crònica de viatges, la transcripció de les converses amb els habitants, la descripció d'alguns

paratges i, naturalment, de les estimades plantes. Es tracta de *Meravelles de Diània* i *De la Mariola a la mar: viatge pel riu Serpis*, llibres que bé poden qualificar-se d'una autèntica geo-poètica del territori.

L'obra publicada i inèdita de Joan Pellicer constitueix un ingent corpus de documentació etnobotànica. S'han assenyalat tres eixos de la seua aportació. En primer lloc, la contribució botànica amb la determinació i ubicació de les espècies vegetals al territori d'estudi, amb interessants observacions fenològiques i fitogeogràfiques: distribució d'espècies, localització d'exemplars monumentals, singularitats, etc. En segon lloc, l'estudi minuciós dels usos tradicionals de les plantes amb un rigorós mètode etnogràfic. El nombre d'espècies estudiades i d'informants entrevistats és descomunal. D'aquests, en va retenir, a més dels usos, un vocabulari ric i variat per a descriure la utilització, les variants locals de les denominacions o la toponímia del territori. Els filòlegs tenen molt a garbellar en els seus llibres. Per últim, va ser capaç de contextualitzar la informació etnobotànica gràcies a un vast coneixement de la medicina popular, de la geografia del país, de la literatura valenciana i dels mites clàssics. Va deixar moltes pistes a seguir, que no va poder desenvolupar plenament.

Joan Pellicer va ser estimat per grups conservacionistes, excursionistes o associacions culturals locals, així com reconegut amb premis i homenatges, però el món acadèmic valencià no es va interessar gaire pel seu treball. Amb prou feines va fer classe en algun màster universitari o en curssets d'estiu, però no va exercir mai la docència universitària d'una manera regular. La seua personalitat singular i el fet de preferir la divulgació per sobre de les publicacions científiques de referència no casaven bé amb les normes implícites de l'ortodòxia universitària. Les traves administratives i els tra-

dicionals mecanismes corporativistes d'accés també van contribuir a deixar-lo fora de la universitat. Els qui proclamen la flexibilitat i la modernitat de les nostres universitats haurien de reflexionar a propòsit d'aquest oblit contumaç.

Joan Pellicer era sabedor de tot el que aportava —com a transmissor d'aquells que, de veres, posseïen la saviesa— al coneixement de la flora valenciana, de les seues aplicacions i de l'experiència naturalista tradicional que construeix els seus conceptes de salut, malaltia o remei al marge del racionalisme científic. Al parer de la gent que li era propera, se sentia marginat, menyspreat per les autoritats acadèmiques i les altres, les que administraven els diners públics en projectes i *esdeveniments* de dubtós o nul interès, les que miraven a un altre costat mentre el territori —*Diània* i tot el país— suportava una urbanització salvatge. Es va plegar als usos acadèmics i va presentar, el 2005, una monumental tesi doctoral, que no va canviar massa les coses: *Recerques etnobotàniques al territori diànic o comarques centrals valencianes*, amb més de 1.200 fulls i 500 fitxes de plantes.

No obstant això, no cal pensar que l'objectiu de Joan Pellicer fóra una carrera universitària a l'ús. En el *Diari de Sotaia* es fa ben palés que acceptava conscientment renunciés a fi de dur endavant un projecte de recerca que exigia una dedicació gairebé exclusiva. D'ambicions, ben poques: «I no pintar res, no figurar per a res. Sense imatge per a imposar ni defensar. Descarregat. Creixent i deixant créixer.» Va seguir de manera ferma el camí iniciat a mitjan anys vuitanta. Només la mort va aturar els treballs de Joan Pellicer, el 31 de gener de 2007.

El *Diari de Sotaia*

Des dels anys setanta, Joan Pellicer va escriure diaris personals i de treball, anotacions de tota mena i una abundant correspondència. Un interessant arxiu personal que convindria posar a disposició dels investigadors per a rastrejar el seu mètode de treball, les troballes i aportacions inèdites o les línies mestres del paradigma on col·locava les peces del vast trencaclosques etnològic que tractava de reconstruir. Però, a banda de l'interés científic, alguns escrits de Pellicer, com ara el *Diari de Sotaia*, són peces literàries excelses, minuciosament elaborades, amb una riquesa i precisió lèxica fabulosa. El mateix Joan Pellicer va començar a preparar-lo per a l'edició, però es va quedar inèdit a la seua mort. Veu la llum ara, a deu anys de la seua mort i més de trenta anys després de ser escrit. Podríem, però, obviar la referència cronològica i semblaria escrit despús-ahir. Perquè, de fet, és un diari que retrata un home que mirava sempre la natura i el món rural amb els mateixos ulls, i relata un treball que va ser constant durant dècades.

El diari abasta un any, el que va d'octubre de 1984 a setembre de 1985. Les fites del període escollit no són casuals. El diari compta l'any des d'«un altre estiu que se n'ha anat». El temps estival posa el caramull al cicle vital anual i l'escriptura comença quan «l'octubre corre de nou»; l'octubre, que «se'ns fa el ver començ de l'any». Joan Pellicer acota així un any compassat al ritme de la natura. Tal vegada més natural que els iniciats el primer de gener. Coincideix amb el calendari republicà francès, que volia instaurar un temps nou per a un món nou. També s'inicia el primer d'octubre l'any hidrològic, amb què els climatòlegs donen raó de la successió anual de les pluges i de l'aigua. I ja és conegut que els valencians

tenim dèria per l'aigua dolça, de la qual depenen la vegetació, els cultius i alguns desastres, sota aquest clima absurd que és el mediterrani.

En aquest diari, el territori importa, i molt. És *Diània...*, quin altre havia de ser? *Diània*, entesa com un racó de Gaia privilegiat per la natura i la cultura. Les entrades es mouen entre tres pols. El primer, Sotaia. El vell nom d'un llogaret de Bellreguard que Joan Pellicer usava per a designar l'emplaçament de sa casa. Sotaia és la Safor, és la mar i la platja; és, sobretot, l'horta. Aquesta recreació del paradís natural —paradoxalment tota ella producte d'un exquisit treball antròpic— que tant fascina els valencians. Ho diu en el diari: «L'horta cada dia més amiga, més íntima. L'amenitat, la calma, la bondat de l'horta». Sotaia és la base de les eixides de treball de camp, força centrífuga. És també la casa on torna a ordenar papers, a llegir, a escoltar Rameau, Couperin, blues o jazz, a perseguir Orió i altres constel·lacions des del terrat.

La casa del Matissar, ubicada a les muntanyes de Castell de Castells, és el segon pol. Des d'allà comencen les caminades per a reconèixer plantes i propiciar la trobada amb els informants. Del Matissar estant, Joan Pellicer es fa «veí de la muntanya» en cerca de «la qualitat del silenci de la muntanya [...] la seua eloqüència». El Matissar és «l'embraguesa de respirar», la lectura a la nit, veure arribar vents, sentir-se acompanyat d'una rabosa.

El tercer pol —molt minoritari en nombre d'entrades— és la ciutat: Gandia o València. Gairebé un referent extern que contrasta fortament amb el món rural de Sotaia o el Matissar. A València, s'hi sent estrany, i busca el refugi del Jardí Botànic: «no es mereixen les ciutats la lluna que viatja per dalt d'elles».

Un any d'observació i de reflexió viscut entre tres fites territorials. Coordenades de temps i espai per a un text que no va ser escrit com a diari de treball, però que ens permet conèixer de primera mà el mètode etnobotànic de Joan Pellicer. Es basava en l'observació «fent d'espia de les plantes» i en l'aprenentatge dels pastors, de les dones que saben de remeis, dels llauradors assenyats. Evoca algunes d'aquestes converses, com ara una amb un pastor de Mariola, on havia arribat caminant des del Matissar en una navegació d'una setmana per aquell mar de muntanyes bètiques. En efecte, aquest és el diari d'algú que caminava constantment, que va triar «ser aire i carn de sendera [...] viatjar per terra pròpia», sense eixir d'un territori que, si fa no fa, es travessa amb un vehicle en una hora i mitja. Joan Pellicer el va caminar tota una vida, descobrint sempre coses noves, trobant més i més informants, entenent les plantes i presentant-les amb algun adjectiu subtilment precís.

Perquè la llengua —el lèxic— constitueix un dels majors atractius literaris d'aquest diari. Està escrit en un valencià proper, apegat a la parla popular i, alhora, dotat d'una sonoritat vella. Anys més tard, Joan Pellicer s'explicava a propòsit del seu particular estil davant la càmera dels documentals: «jo parle com la gent gran». Ja als anys vuitanta tractava de fer perdurar els mots i les expressions que havia sentit de jove, que encara sentia als seus informants. Una certa manera de parlar que no és vestigi fòssil, sinó nucli i vehicle transmissor d'una forma de vida, d'una determinada visió del món. Sense tots aquells minuciosos recursos lèxics per a anomenar cada planta, cada ocell, cada matís de pluja o de vent, no es pot habitar *Diània*. El *Diari de Sotaia* narra la primera fase d'un itinerari personal d'immersió en la natura i en el medi rural i no es podia alçar acta de l'experiència si no era amb

les paraules de la gent que pobla aquells paratges. Però el cert és que poua amb igual destresa en la literatura per a narrar fidelment converses o polir els intensos aforismes que fiten el diari.

Tot seguint el plantejament de Montaigne en els *Assaigs*, Joan Pellicer es pinta a si mateix en el *Diari de Sotaia* com un home «igualmente assedegat de soledat i convivència», que evoca de vegades una dona convertida en categoria idealitzada. Un home marcat per certes ruptures i en constant introspecció a través de la comunió amb una natura que no deixava de sorprendre'l. «És per a no creure-s'ho!», escriu d'un racó mil vegades conegut, i s'adhereix a Vicent Andrés Estellés quan el poeta ens diu: «La vida ens era una sorpresa». Ell, que era capaç de gaudir del bany en cada font, de l'annual floració de plantes que coneixia perfectament, dels paisatges que recorria sovint, no entenia l'actitud de «no veure res sagrat ni adorable, no poder admirar-se ni encisar-se de res».

El *Diari de Sotaia* presenta els primers passos de Joan Pellicer en un vast i únic projecte de retorn als sabers populars, a la natura i al propi coneixement. Un itinerari vital i de recerca del qual anava a sorgir un ingent corpus d'etnobotànica i, paradoxalment, la consciència d'un viatge que no va enlloc: «Al capdavall, què sabem? Estem ací i no sabem res. Estem ací i vibrem». Vibrem, doncs, amb Joan Pellicer.

Jorge Cruz Orozco
Museu Valencià d'Etnologia

DIARI DE SOTAIA

1 d'octubre

Passe les festes de Sotaia al Matissar. Fa quatre dies que hi he pujat. Ahir vaig acabar de posar el nou portal a la caseta i hui pense fer una eixida tranquil·la cap a les coves Altes del barranc de Malafí, per a visitar i copiar les pintures rupestres. M'he refrescat a la font; m'he estirat de cara al primer sol; he desdejumat davall la carrasca. El nou matí creix sense remors, llisament, nuament, mentre escric aquesta nota assegut a l'era. A tocar, uns rodals de timons refflorits i perlejats de rosada, i esparsos, alts, dreçats i secs, els cards, que em donen la idea exacta d'un altre estiu que se n'ha anat. Ni un aucell, ni un insecte, ni un bri de vent. Silenci i llum només.

2 d'octubre

La vida ens habita. Vida som. Hi ha més gran joia i responsabilitat?

3 d'octubre

Sencer, lleuger, clar. Què no pot sanar la muntanya, aquesta aigua, aquests aires, aquest silenci, aquests cels?

* * *

Llarga eixida fins al puntal del Cocoll passant per la font de la Penya Blanca, recorrent la carena de la serreta dels Clotets fins a les envistes de Castells. Tot el clar i sant dia trescant. Des de trenc d'alba. Àgil, dret, humil, sobre la roca, entre el